

АДАПТАЦІЯ ЖІНОК СЛОВАЧЧИНИ ДО РИНКОВИХ УМОВ НА МЕЖІ ХХ-ХІХ СТОЛІТЬ

Ольга Сурніна-Далекорей,

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології

Ужгородського національного університету

Стаття присвячена дослідженню економічного потенціалу жінок Словацької Республіки у період значних економічних перетворень, викликаних як глибокими трансформаційними процесами, так і специфічним «оксамитовим розлученням» Чехословаччини. Авторка виділяє два шляхи впливу трансформаційних процесів на соціально-економічне становище жінок Словаччини: загальний, що мав місце у всіх постсоціалістичних країнах, та специфічний, притаманний виключно для словацької ситуації.

Ключові слова: *Словаччина, трансформація, ринкові реформи, жіноча зайнятість, жіноче безробіття, дискримінація.*

In the article the author concentrates on the research of the economic potential of Slovakian women in the period of significant economic changes, caused both by deep transformation processes and specific „velvet divorce” of Czechoslovakia. The author selects two ways of influence of transformation processes on socio-economic position of Slovakian women: general that took place in all post-socialist countries, and specific proper to the Slovakia only.

Keywords: *Slovakia, transformation, market reforms, women’s employment, women’s unemployment, discrimination.*

Словаччина була однією з останніх країн, яка потрапила до виру економічних перетворень, що відбулись у ЦСЄ у 1990-х рр. Проте, починаючи з 1998 р., після приходу до влади прозахідної демократичної коаліції, країна здійснила масштабний пакет соціальних і структурних реформ [8], що їх громадськість сприйняла з захопленням. Однак поряд зі схвальними відгуками, активно почали лунати застереження про потенційний негативний ефект реформ на можливості соціального забезпечення, впровадження якого безпосередньо лежить на уряді. Адже як і в інших країнах регіону в процесі переходу, Словацька Республіка (далі – СР) зазнала економічної кризи, що зменшило можливості держави нагромаджувати прибутки і зруйнувало основу, на яку спиралась колишня патерналістська соціальна політика.

Економічне регулювання на початку 1990-х рр. відбувалось без масштабних соціальних переворотів. Але цей процес був тривалим і болючим. Багато жителів СР були стурбовані можливостями впливу кумулятивного ефекту економічних труднощів на соціальну сферу. Соціальна незахищеність та негативні тенденції початкового етапу ринкових перетворень, перемістили ціннісні орієнтири жителів СР на боротьбу за виживання. У ситуації виснаження через важкі економічні умови, ні в кого не залишилось часу думати про проблеми жінок. Крім того, в Словаччині додатковими ускладненнями на шляху суспільного розвитку стало розлучення з Чехією та будівництво нової державності.

Ще однією важливою особливістю словацького суспільства є те, що соціальні та культурні традиції в СР нерозривно пов’язані з образом жінки як турботливої матері і дружини, що безпосередньо пояснюється сільським способом життя (43% населення СР – сільське) та переважанням християнської, здебільшого католицької віри. З початком трансформаційних процесів жінки одразу опинились під тиском пристосування до «Ідеалу словацької жіночності», що означало для них: інтенсивна домашня праця та виховання

дітей. Один із перших західних фахівців, що визначили загальні для постсоціалістичних суспільств зміни у становищі жінок періоду реформ, Н. Фарман зазначає: «Для багатьох людей культурне відродження Словаччини означає, що жінки є відкрито контрреволюційними, коли самостверджуються поза домом» [3, с. 81].

Жінки ЧССР, як і жінки інших країн регіону, мали великий досвід роботи поза власним господарством. Так, упродовж поколінь вони працювали на фермах, фабриках та заводах, крім того, історичні обставини їх існування ускладнювались жахами війни та іноземної окупації, труднощами післявоєнної реконструкції, сорокарічним соціалістичним неоднозначним правлінням.

Багато жінок у ЧССР, а після 1993 р. – у Чеській і Словацькій Республіках, поділяють думку, яку активно артикулювали на початку 1990-х рр. чоловіки-лідери про те, що рівні жіночої зайнятості в ЧССР були колосально високими – 93% [11, с. 197] (за деякими даними 97,4%). У 1988 р. жінки ЧССР охоплювали 47,3 % усієї робочої сили країни. Така економічна активність стосувалась в основному роботи з повною зайнятістю. Станом на 1989 р. тільки 11,6% чехословацьких жінок були зайняті частково [12]. У 1989 р. чехословацькі жінки складали більш ніж половину робітників у друкарській промисловості, сфері зв'язку, торгівлі, готельному бізнесі, освіті, культурі, сферах комунальних послуг, охорони здоров'я, соціального забезпечення, банківській сфері, в юридичних та судових органах. Цей розподіл показує, що жінки були залучені у цілий спектр професійної діяльності. При цьому, відповідно до даних 1990 р. у Чехословаччині велика частка жінок-робітниць була задіяна в легкій промисловості: 89,3% у виробництві одягу, 74,4% у текстильній промисловості, 67,5 у шкіряній промисловості та 52,4% у харчовій промисловості. На противагу цьому, як зазначалось вище, участь жінок на одну третину була нижчою серед робітників у таких галузях: важка промисловість, лісогосподарство, будівництво, водне господарство [12]. Такий розподіл у типах професій переконливо свідчить, що професійна сегрегація на ринку праці у соціалістичній ЧССР існувала.

Проте сьогодні ми знаємо, що така повна і різноманітна зайнятість жінок була практично нав'язана попередньою системою керування робочою силою. В умовах централізованого управління у соціалістичній Словаччині зайнятість жінок відзначалась: виконанням економічної діяльності, яка тісно була пов'язана з моделлю подвійного доходу сім'ї; нижчою оплатою праці жінок порівняно з платнею чоловіків; низьким ступенем гнучкості режимів робочого дня; фемінізацією окремих галузей економіки [6, с. 7-8].

Попри високі рівні зайнятості жінок і соціалістичну егалітарну ідеологію, очевидно, що жінки не були рівними з чоловіками у досягненні високих керівних посад. Так, до 1991 р. деякі жінки ЧССР посідали лідерські позиції в окремих сферах економіки. Проте, згідно з думкою дослідників, такі жінки були скоріш «винятком», аніж правилом (Е. Вейнер, Ф. Гаттон, З. Костолна).

Одним з можливих пояснень подібної ситуації є те, що жінки в колишній ЧССР, як правило, не прагнули обійняти високі керівні позиції, оскільки вони формувались виключно з членів комуністичної партії. По-друге, економічні винагороди не були диференційованими між ланками виконавців. По-третє, стримувальним фактором у прагненні жінок до кар'єрного зростання були сексистські орієнтації (загальний погляд, що жінки мають обмежені здібності, з огляду на їхні сімейні обов'язки). І, по-четверте, успішне поєднання родинних і робочих зобов'язань з кар'єрним зростанням супроводжувалось незадовільними умовами праці більшості робочих місць і тяжким тягарем «подвійних обов'язків». Звичайний робочий день матері в Словаччині (вдома і на роботі) тривав як мінімум з 6-ї години ранку і до 6-ї вечора. Так, згідно з емпіричними даними 1965 р., кількість чехословацьких жінок, що були залучені у неоплачувану роботу по дому, була втричі більша, ніж у чоловіків [12].

Тож з подихом нових часів жінки СР відкрито заявили, що вони втомились від зайнятості у цілий робочий день, хатньої роботи та від боротьби за психологічну та фінансову стабільність їх сімей. І тепер були раді можливості самим вирішувати проблему своєї зайнятості. Так, наприклад, американська дослідниця Е. Вейнер, спираючись на дані опитування 1990 р., узагальнює: з 1396 респондентів, 93% опитаних жінок погодились та 7% не погодились із твердженням: «Робота – це добре, але чого насправді хоче жінка, так це сидіти вдома та мати дітей». Відповідаючи на запитання «мати роботу – це найкращий шлях для жінки бути незалежною», 59% опитаних чехословацьких жінок відповіли «так» та 42% не погодились [12].

Таким чином, ці відповіді свідчать, що більшість жінок надавали великого значення оплачуваній зайнятості, як джерела незалежності та особистої реалізованості. Проте водночас це вказує, що для значної частини чехословацьких жінок будинок і діти мали більшу вагу, ніж робота. Оплачувані декретні відпустки до трьох років зі збереженням місця роботи на початку 1990-х рр. дали можливість жінкам залишатись удома з дітьми і нарешті відпочити. Проте таке збільшення декретних відпусток органічно скоротило кількість робочої сили. В той час як матері вітали зміни в трудовому законодавстві, деякі дослідники відзначали, що така політика декретних відпусток увічнить другосортність робочої сили і кар'єрної субординації для більшості жінок. І ці застороги справдились. Задоволення з можливості залишитись удома поступово переросло на недобровільне безробіття жінок (в 1990-х рр. більшість безробітних в СР склали жінки) [13, с.101-102].

Можна виділити два шляхи впливу трансформаційних процесів на соціально-економічне становище жінок СР у 1990-х рр. Перший – загальний, що мав місце у всіх постсоціалістичних країнах, пов'язаний із впливом радикальних економічних перетворень: зниження життєвих стандартів, збільшення вимог і конкуренції на робочому місці, переорієнтація стратегій ведення домогосподарства внаслідок руйнування застарілої соціальної системи. Особливо гостро на жінках СР позначилась загроза втрати робочого місця, де відсоток безробітних був у 3-4 рази вищим, ніж у Чеських землях до розділення єдиної держави, і наблизився до 16 % в кінці 1993 року [3, с. 76]. Роззброєння старих політичних та економічних структур у Словаччині на початку 1990-х рр. відбувалося набагато повільніше, аніж, наприклад, у Польщі та Чехії. Порівняно з економікою ЧР, СР у 1990-х рр. була менш схильна до коливань, приваблювала менше іноземних інвестицій та фінансування МВФ, мала гостріший дефіцит бюджету та слабку валюту. Крім того, однією з причин безробіття у СР стало згорання оборонної індустрії президентом ЧСФР В. Гавелом на початку 1990-х рр.

Також на жінок у СР значною мірою вплинули низка соціальних і психологічних наслідків переходу: проституція, насильство над жінками, засилля порнографії, наркоманія. Все це викликало значну критику з боку жінок СР, де домінують стійкі традиції. Таким чином, подібно до їх колег у регіоні ЦСЄ, жінки зіткнулися з цілим спектром як соціально-економічних, так і психологічних проблем, викликаних впливом перехідного періоду.

Окрім загальних проблем, що ускладнювали життя жінок у ЧР та СР на початку 1990-х рр., далися взнаки і деякі специфічні, що відображали зіткнення культур та історій цих країн. Одразу після падіння соціалізму в Чехословаччині відмінності між головними етнічними групами країни у поглядах на економічні і політичні реформи стали очевидними та призвели до розколу. Однією з визначальних проблем у політичному сенсі стало переважання етнічної політики у перші 2,5-3 роки постсоціалістичної ери. Зумовлена розпадом федерації у січні 1993 р. напруга між чеськими та словацькими лідерами з питань конституційної реформи та економічної політики домінувала у політичному житті та відсунула на другий план більшість інших питань. Поволі нові законотворці держави таки спромоглися прийняти значну частину законодавчої бази для розбудови нової ринкової економіки. Але часті політичні кризи, як результат

етнополітики, ставали на перешкоді серйозному розгляду та вирішенню багатьох невідкладних питань, зокрема і проблеми гендерної політики.

Варто навести й інші проблеми, які істотно впливають на жінок за нових умов. І релігія – чи не найголовніша з них. Хоча більшість чехів і словаків є католиками, церква ніколи не відіграла настільки важливу роль у Чеських землях, як в історії СР. У постсоціалістичному періоді ця різниця була відображена у зусиллях, зроблених урядом Я. Чорногурського – ввести надзвичайно жорсткий закон про аборт. І хоча ця спроба не зустріла протесту, аналогічного до польської ситуації, незадоволеність від усвідомлення збільшення ролі церкви у політичному житті було визнано певними аналітиками одним з чинників, які змусили деяких жінок голосувати за В. Мечіара на виборах у червні 1992 р.

Таким чином, значне піднесення етнічної проблематики в СР у період до поділу Чехословаччини, повільні темпи економічного зростання першої половини 1990-х рр. та консервативна націоналістична риторика словацьких реформаторів – усе це створило середовище, яке значно відрізнялось від ситуації, в якій опинились жінки інших країн регіону.

Проте, окрім очевидних негативів, трансформація економіки супроводжувалась істотними змінами в сфері зайнятості. Основними детермінантами змін були: перехід від централізованого державного нагляду за робочою силою до відкритого ринку праці та індивідуальної відповідальності; ревізія системи «виробіток – фінансова винагорода», що створило умови для усунення нівелювання зарплат. Аналіз статистичних даних показує, що в першій половині 1990-х рр. кількість зайнятих жінок особливо не змінилась – жінки утворювали значний сегмент робочої сили. В IV кварталі 1996 р. в СР було 1 млн 191 тис. економічно активних жінок, що являє собою порівняно з 1993 р. приріст на 3%. У другій половині 90-х рр. частка економічно активних жінок у цілковитій кількості жіночого населення становила 43,3% (42,5% в 1993 р.), а у цілковитій кількості економічно активного населення 46,4% (46,1% у 1993 р.) [6, с. 9]. Отже, порівняно з дореформеними показниками процент зайнятості жінок впав у середньому на 10%. Можна зробити висновок, що штучно створена висока активність жінок, що супроводжувала дореформену модель жіночої робочої сили в минулому, значною мірою відбилась на формуванні так званого «жіночого» безробіття в пореформеній СР.

Західні економісти-аналітики в другій половині 1990-х рр. визнали успіх реформ у СР, доказом чого стало зниження інфляції, диверсифікація промисловості, стабільне зростання приватного сектору та стале економічне зростання. Однак вони також розкритикували СР за повільний приріст темпів виробництва, збільшення обсягу експорту та реструктуризацію підприємств, а також за значний дефіцит бюджету та високий рівень безробіття. За період 1989 – 1993 рр. реальна заробітна плата знизилась у СР майже на 30%. Однак у 1998 р. рівень цього показника фактично досяг дореформеного – 91 %. І хоча кодекс законів про працю передбачає положення про заборону дискримінації на основі статі, середня заробітна плата жінок в сучасній СР сягає 71-75% від зарплатні чоловіка, і жінки отримують менше в кожній категорії за рівнем освіти [2].

Взагалі дискримінацію у сфері оплати праці надзвичайно важко довести, проте вона є однією з найбільш принизливих для жінок. Переконавання, що чоловіки – «головні годувальники», в СР є загальноприйнятним. Так, згідно з даними словацької дослідниці М. Пісарової, 66% чоловіків вважають, що саме їм має надаватись перевага при прийнятті на роботу, коли фірма потребує працівників [10]. Однак, насправді, більше 73% жінок у країні працюють з тієї причини, що їх родини залежать від їх прибутків [5]. Що стосується проблеми бідності, то станом на 2000 р. масштаби бідності в СР, як наводить російська дослідниця Л. Дегтярь, стабілізувалися на рівні ЧР і були найменшими серед інших країн регіону [1].

Слід відзначити, що в результаті ринкових перетворень розширились можливості оплачуваної зайнятості для жінок, пов'язані, перш за все, зі швидким розвитком таких видів діяльності, як готельне і ресторанне господарство, туризм, роздрібна торгівля і

соціальне обслуговування. Окрім традиційних форм зайнятості, розширились і альтернативні форми самозайнятості, в тому числі у неформальному секторі. Так, у період між 1992 – 1996 рр. кількість жінок-підприємців у СР збільшилась на 5 238 осіб, що становило зростання у 18,2%, тоді як кількість чоловіків-підприємців за вказаний період впала на 3,7% [6, с. 29]. Загалом у 1997 р. жінки становили 26% підприємців від загальної кількості зайнятих у цій сфері [1].

Станом на 2003 р. відсоток жінок у загальній сукупності зайнятих СР (57,7%) становив 52,2%. За винятком 2002 р. цей індикатор показує тенденцію до збільшення за останні 5 років. Відсоток безробітних жінок за цей же період є порівняний з кількістю безробітних чоловіків: 17,6% для жінок, що на 0,3% більше ніж для чоловіків. Та в цілому цей показник демонструє тенденцію до зменшення порівняно з 2001 та 2002 рр. Проте відсоток жінок з тривалим терміном безробіття (понад 25 місяців) залишається типовим [4]. Розрив в оплаті праці чоловіків та жінок станом на 2003 р. продовжував становити 30%, попри те, що Трудовий кодекс Словаччини (Z.c.311/2001) містить норму про рівну оплату праці чоловіків та жінок [7]. Крім того, уряд СР у 2002 – 2003 рр. здійснював зусилля, направлені на зміцнення політики рівних можливостей у сфері зайнятості (йдеться про затвердження Концепції політики зайнятості та Національний план зайнятості СР, заснованих на рекомендаціях ЄС).

З початком трансформацій відбулось також значне скорочення діяльності виховних денних закладів для дітей віком від 4 місяців до 3 років. Після 1990 р. фінансування дитсадків припинилося, сьогодні вони утримуються переважно за рахунок місцевих бюджетів, скоротилась і сфера послуг. Така ситуація, безперечно, ускладнила можливості жінок домагатись зайнятості у повний робочий день, а деяких навіть змусила полишити роботу. Що стосується репродуктивної політики, то у СР досі переважає думка, що держава має право контролювати фертильність своїх громадян. Проте аборт залишається чи не найголовнішим методом регулювання народжуваності.

Таким чином, попри недискримінаційне законодавство СР, аналіз та статистика свідчить про наявність низки структурних чинників, що продовжують обмежувати можливості жінок на ринку праці. Поряд з цим інтенсифікація ринкових перетворень у кінці 1990-х – на початку 2000-х рр., що призвели до відчутного поліпшення економічної ситуації в країні, а також масштабне реформування в контексті інтеграції до ЄС, як було зазначено, сприяли включенню егалітарних ініціатив у економічну політику. Крім того, за минуле десятиліття після Пекінської конференції (1995 р.) СР визначила для себе низку пріоритетів з метою поліпшення якості життя жінок та їх незалежності (Національний план дій для жінок у СР, Концепція рівних можливостей, департамент у справах рівних можливостей тощо) [4]. Однак попри позитивні результати, як зазначає дослідник Меткалф, зроблені кроки не призвели до кардинальних змін становища жінок на ринку праці. Причинами цього стали недостатній обсяг реформ у соціальній сфері та домінування традиціоналістських настроїв у суспільстві, що мало наслідком консервацію соціальних функцій сім'ї та подвійного навантаження на жінок [9].

Таким чином, накреслені тенденції еволюції становища жінок СР в умовах трансформації привели авторку до деяких висновків. Як впливає з аналізу, патерналістська соціалістична система повною мірою забезпечувала конституційне право жінок ЧССР на працю, однак більшість стратегічних інтересів жінок залишалися невирішеними. В умовах оформлення нових економічних та соціальної систем, статус та добробут жінок СР виявилися під загрозою. Збереження специфічних прав жінок, пов'язаних з репродукцією, на тлі ліквідації доступної державної системи послуг у сфері соціального відтворення та мінімізації соціального забезпечення, призвели до асиметрії становища жінок СР на ринку праці. Загострило ситуацію також відродження консервативних та традиційних національних, культурних та релігійних ідентичностей, що безпосередньо створювало основу, на якій формувалися економічні та політичні програми урядів СР в 90-х рр. XX століття.

Поряд з цим, інтенсифікація економічних та політико-інституційних реформ початку 2000-х рр. призвели до оформлення низки егалітарних тенденцій державної політики СР, направленої на підтримку позицій словацьких жінок на ринку праці, хоча ефективність цих заходів, за оцінкою більшості дослідників даної проблематики, не привела до масштабної соціальної трансформації становища жінок. Крім того, очевидно, використовувати переваги модернізованої соціально-економічної сфери заважає традиційна роль, що продовжує відводитися жінкам у словацькому соціумі.

Однак, на наше переконання, утвердження консолідованої демократії та необхідність слідувати високим соціальним стандартам ЄС, у майбутньому буде змушувати владу Словаччини модернізувати соціально-економічне становище жінок до рівнів, характерних для постіндустріальних країн. Тим більше, що позитивна економічна та політична динаміка СР дає підстави для подібної масштабної корекції державної політики. До того ж самі механізми ринку, вочевидь, і надалі протидіятимуть консервативним суспільним настроям, що панують у словацькому соціумі.

1. Дегтярь Л. С. Процесс трансформации и положение женщин (на примере стран Центральной и Восточной Европы) [Електронний ресурс] / Людмила Серафимовна Дегтярь // Вопросы экономики. – 2000. – № 3. – С. 66-71. – Режим доступу: <http://www.budgetrf.ru/Publications/Magazines/VestnikSF/2000/vestniksf12210/vestniksf122-10180.htm>.
2. Избранные главы доклада Международной Хельсинкской Федерации «Права человека в регионе ОБСЕ: Европа, Центральная Азия и Северная Америка» 2006 год (события 2005 года) / Словакия [Електронний ресурс] // International Helsinki Federation For Human Rights. – Режим доступу: http://www.ihf.org/viewbinary/viewdocument.php?doc_id=7027.
3. Farman N. Women and Revolution in Polish, Slovak and Czech Societies / Ned Farman // Fulbright – Hays Seminars Abroad: Poland and Czechoslovakia in the 1990s : Social, Political, and Economic Transformations : Summer 1992 / Institute of International Education, New York. – 1992. – P. 61-85.
4. Implementation of the Beijing platform for action (1995) and the outcome of twenty-third special session of the United Nations General Assembly (2000) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unogr/womenwatch/dawl/Review/responses/SLOVAKIA-English.pdf.
5. IWRAP Report: Slovak Republic [Електронний ресурс] // WIN News. Lexington, 1998. – Vol. 24. – Iss. 4. – P. 69. – Режим доступу: <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=17&sid=1&srchmode=1&vints=PROD&fmt...>
6. Kostolnб Z. Sъcasnй vэvojove tendencie v zamestnбvanн hien / Z. Kostolnб, E. Hanzelovб, A. Nemcovб. – Bratislava : Vэskumnэ ъstav рbсе, sociбlnych vecи a rodiny, 1997. – 55 s.
7. Labor Code Slovak Republic : Slovakia, June 2006, Collection of Laws Year 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.employment.gov.sk/new/index.php?id=12044>.
8. Living Standart Assessment [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.worldbank.sk>.
9. Metcalfe B.D. Gender, Work, and Equal Opportunities in Central and Eastern Europe [Електронний ресурс] / B. D. Metcalfe, M. Afanassieva // Women in Management Review. – 2005. – Vol.20. – Iss. 6. – P. 397, 15 pgs. – Режим доступу : <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=0&retrievegroup=0&srchmode=5&vinst=PR>.
10. Pisarova M. Slovak women still face long road to workplace equality / Martina Pisarova // Slovak Spectator. – 2000. – Vol. 6. – Iss. 35. – P. 2-3.
11. Raabe P.H. Women, Work and Family in the Czech and Slovak Federative Republic: Continuities and Contrasts / Phyllis H. Raabe // Compendium of Research Projects for 1991 / Fulbrights – Hays Seminars Abroad Program: Yugoslavia and the Czech and Slovak Federal Republic in Transition. – 1991. – June 22 – 24. – P. 194-203.
12. Weiner E. Assessing the implications of political and economic reform in the post-socialist era: The case of Czech and Slovak women [Електронний ресурс] / Elaine Weiner // East European Quarterly. – 1997. – Vol. 31. – Iss. 4. – P. 437, 30 pgs. – Режим доступу: <http://proquest.umi.com/pqdweb?index=21&sid=1&srchmode=1&vinst=PROD&fmt...>
- 13.

Wolchik S. L. Women in the Transition in the Czech and Slovak Republics: The First Three Years / Sharon L. Wolchik // Journal of Women's History. – 1994. – Vol. 5. – No. 3. – P. 100-107.